

מרכז
לד"ר קיפניס
לספרות ילדים
The Levin Kipnis Center
for children's literature

עיונים בספרות ילדים 6

תשנ"ב

נושא יהדות ספרד בספרות ילדים

עדנה קרמר, פוריה ליצני

דליה שטיין

הרצליה רו

מכללת לוינסקי לחינוך

הצעה דיזקטית להוראת הנושא: "חמש מאות שנה לגלות ספרד"

הרצליה רז

"הבנת זמן" אוביקטיבית היא עניין קשה בכלל ולילדים בפרט. בהעדר "הבנת הזמן" אי אפשר ללמוד היסטוריה כמערכת תהליכים. לכן, קשה לעסוק עם תלמידי בית-הספר היסודי בנושא מזמן הנקרא "חמש מאות שנה לגלות ספרד" בכיתות היסוד.

הבנתם של תלמידים בספרד, הרחוקה מארצנו, והבנתם את עולם ההתרחשויות שארעו בה לפני חמש מאות שנה, מחייבות אמצעי עזר כדי לקרב את הלומדים לנושא.

תלמידי ה"חטיבה" וה"תיכון" יכולים לשלב לימודי היסטוריה, ספרות, אנתרופולוגיה ופולקלור כדי להקיף מציאות חיי הקהילה היהודית בספרד של אז, ולהבין (על פי כוחם) את המורכבות המיוחדת שהולידה פעילות תרבותית ענפה כל כך.

הקטע הבא מתוך דבריו של הפרופסור עזרא פליישר (מתוך: פעמים 2, קיץ 1979) ידגים מורכבות זו:

"הזרע שהצמיח את השירה העברית החדשה בספרד נבט מצירוף מקרים מופלא - אבל באמת לא לגמרי חד-פעמי - שהפגיש חברה בעלת אורח-חיים מתבולל ואידיאולוגיה שמרנית, עם אידיאולוגיה מתבוללת של חברה בעלת אורח-חיים שמרני. התוצאה היתה מחוייבת המציאות, ואחריתה מוכרחת לגמרי, על-פי ההגיון. השירה העברית הספרדית נתהוותה אפוא תוך רגש של תסכול לאומי, ונתעצבה תוך הקשבה מתמדת והתייחסות מודעת אל המודל הערבי. היא באה לשכך רגישויות של משכילים, וניזונה מהשכלתם. ההשכלה החילונית והשירה כרוכות בספרד זו בזו כשלהבת בגחלת. ההשכלה החילונית יצרה את השירה, עיצבה את צורתה, טבעה את לשונה, קבעה את סוגיה, חייבה את תוכנה וביססה את שאיפותיה האסתטיות. היא מדדה אותה לפי קני-מידותיה, ודרשה ממנה להיות תואמת את הסטנדרטים שלה. ולא רק שירת-החול כך, כי אין אידיאולוגיות ניתנות לשיעורין. היא קבעה גם לשירת-הקודש את המסגרות ואת הסטנדרטים שקבעה לשירת-החול, ואם מייעטה כאן קצת בתביעותיה, הרי מייעטה לא מפני עקרון איזה שהוא, אלא מפני שהדוגמה הערבית היתה כאן רחוקה יותר מאשר בשירת-החול."

תלמידי בית-הספר היסודי אינם יכולים, וגם אינם צריכים להתמודד עם נושא זה לעומק ולרוחב.

מה שנחוץ וכדאי לעשות בהוראת נושא מורכב כזה (וכך גם לגבי נושאים אחרים בדומה לו) הוא לסקרן את הלומדים; לקרב אותם למאפיינים של אותה תקופה ולגלגל אל זכרונות שקיימים עדיין בלב משפחות רבות בישראל.

נושא גלות-ספרד קשור אצל רבים בתוכינו, בנושא "שורשים", ובכתות-היסוד החזרה לשורשים (שורשי המשפחה, שורשי העדה, ושורשי התרבות של העם בכללו) היא עניין מרכזי לטיפוח אזרחות נכונה.

כדי שתלמידים יבינו ויחושו משהו ממציאות החיים של היהודים אז, יש להזמין אותם למושג "תפארת".

היהודים, גם העניים שבהם, היוו שיכבת-קשר אינטלקטואלית בתוך מפגש התרבויות וההשפעות של העולם המוסלמי מזה, ושל הנצרות הכובשת את מקומה מזה.

אלה מצאו את בטויים בחיי היום יום בתפארת.

תפארת לבוש, תפארת אביזרים וארגון הבית בפנים, תפארת בנייה ותכנון הרחובות, תפארת הגנים והשדרות. העיצוב של הפטיו הווה ומהווה בספרד סימן היכר למעמד בני הבית.

"תפארת" זו השפיעה על סגנון היצירה ועל "תפארת המליצה" השירית שהיא זו שאפשר וצריך לעסוק בה בכתות היסוד.

הצעה א'

מפתח לעבודה בנושא זה צריך להיות מבחר תמונות שתזמנה את הלומדים לראות את המציאות של אותה תקופה. אל התמונות יתלווה מילון מונחים, שמות חפצים ומוצגים, שהיו אז וקיימים עד היום בספרד ובבתי אנשים יוצאי-ספרד.

חשוב שהלומדים יבינו שהאמנות (גם של היוצרים הגאונים) והמדע - הם תוצאה של מציאות-חיים והם בני מקומם וזמנם, משום שהיוצר, כמו המדען, הוא בן-עם מסוים, חי בתקופה מסוימת ומושפע מעולם שהוא מצוי בו.

זאת אומרת: יש לקשור את הצפיה בתמונות אל המושג "תפארת" ולהקיש מהן התיחסות והבנה אל היצירות הספרותיות של אותה תקופה.

לפיכך, עבודה ראשונה ומרכזית עם תלמידי גי'ו' תהיה בצפיה בתמונות ודיון בעקבותיהן.

אפשר להשתמש בשיקופיות (שניתן להשאילן במרפ"דים) ואפשר לארגן אלבום תמונות שנאספו מתוך ספרים במוזיאונים.

יהיו ילדים שיביאו תמונות מטיולי הוריהם בספרד של היום, וזו עשויה להיות פינת-העשרה נחמדה בנושא.

ליד פינת התמונות כדאי להכין עיתון "מפי הורינו" ובו רשמים והערות של הורים שטיילו בספרד העכשווית והתרשמו ממנה, או חומר ספרותי (פתגמים, משלים, מעשיות, רומנסות) של הורים הנושאים עימם מורשת ספרד והם צאצאי הגולים מאז. הספורים יתורגמו מלאדינו, ספניולית, תורכית וכדומה ויהוו חומר גלם מצוין לקשרי "שורשים".

במידה שיש בין ההורים אנשים המיטיבים לספר, כדאי להזמיןם לכיתה.

הצעה ב'

עיסוק בחומר ספרותי המיישם את "תפארת המליצה" בדרך פיוטית. העיסוק בחומר הספרותי יבוא אחרי צפיה בתמונות ואחרי שתלמידים קלטו את המושג "תפארת" באמצעות התמונות. הטכסטים הספרותיים צריכים להיבחר על פי יכולת התלמידים ורמה הכיתה.

1. יש מקום להכרת המושג "אקרוסטיכון" באמצעות דוגמאות שריות (מתוך הפיוטים) ומשחקי אקרוסטיכונים בכתיבה יוצרת של התלמידים.

2. תלמידי גי' די משחקים בהנאה רבה בגימטריא. אפשר להזמין אותם לגימטריות באמצעות יצירות בתרבות ספרד. כגון "נכנס יין יצא סוד" או שירו של ש. אבן-גבירול "ככלות ייני תרד עיניי" שיש לו מנגינה ונוהגים לשיר אותו עד היום. למי שאינו יודע - יין=70, סוד=70. משחקי גימטריא מקובלים עלינו, היהודים, מאז ומעולם והם יכולים להוות חלק משיעורי העברית והלשון. העיסוק במשחקי הגימטריא מזמין לחשיבה יצירתית ולמשחקי שעשועים.

3 חידות

משוררי ספרד אהבו לחבר חידות וילדים אוהבים לפתור חידות. באמצעות עיסוק בחידות מגיעים התלמידים לחוויות משעשעות וגם מרתקות. עניין "החידה" כיצירה ספרותית יכול להיות נושא לימודי בכיתה ו'. תוך השוואת חידות ויצירת חידות כדאי ללומדים להגיע למיצוי הזיאנר ולהגדרתו; גם לנסות להבין את סוד קיסמו וכוחו.

4. מקאמות ודברי בינה

המקאמה היא "ספור-שיר" מרוכז מאד. יש בה שנינות ודבר חכמה והיא כולה בנויה על תפארת המליצה. חשוב לבחור מקאמות לא קשות מדי ולא ארוכות וכאלה שעניינן עשוי לדבר אל תלמידינו גם כיום, כגון המקאמה - "לביית השר" היכולה להיות בטוי חריף ומשמעותי למציאות העכשווית. גם העיסוק במקאמות מזמין לכתיבה יצירתית ולתרגילי כתיבה בסגנון "תפארת המליצה" של אז.

5 שירה לסוגיה השונים

שירי חול (נוף, יין, רעות);

שירי ציון;

פיוטים ודברי שבח לבורא;

שירים הקשורים בדמויות שבתנ"כ.

בחומר המובא בהמשך (מקראה-זוטא) ישנו מבחר מכל סוג וקבוצה. הכוונה היא להביא בפני התלמידים יצירות, שקל יהיה להם לקלוט אותן בדרך מיצלול ותוכן, מבלי שיצטרכו לפענחן באמצעות חיפושים בקונקורדנציה ובמילונים.

הכוונה בהצעה זו להפגיש את הלומדים עם גדולי המשוררים בתור-הזהב, בפגישה אקסטנסיבית בלבד.

בכיתות היסוד אין צורך לעסוק בהגדרת הסוגיות השיריות; בהגדרת המקצבים לסוגיהם; בהגדרת מבנה הבתים והשורות.

בהגדרות אלה עוסקים בחטיבה העליונה. אבל, אם הלומדים יפגשו ביצירות מתנגנות בעלות עצמה פיוטית ותכנית, הם עשויים להפנים את הריגשה ואת התפארת שבהן.

פגישה ראשונה כזו, אם לא תהפוך ל"מצוות אנשים מלומדה" של חיפוש אחרי המקורות (המקרא, המשנה והתלמוד), היא פגישה פרימיטיבית, ריגשית בלבד. אבל במיטבה היא מזמינה אל יחס וקשרים, ואל סקרנות אינטלקטואלית.

אני רואה את הפגישה הספרותית האקסטנסיבית כ"זריעה". אנו "זורעים" יחס וקשר ל"תפארת-המליצה" של תרבות ספרד; ובבוא היום, כשתהיה לתלמידים פגישה מחדשת עם אותן יצירות, או יצירות דומות להן - תהיה פגישתם השניה עמוקה יותר, ורצופה בעומק משמעויות רבות יותר.

המפגש הכוללני, האקסטנסיבי פותח אשנב למפגש אחר, אינטנסיבי, וזה ערך העניין.

6. מורים שקשה להם להתמודד עם "תפארת-המליצה" מזה ועם עבודה יצירתית של תלמידיהם מזה, עשויים לעסוק בנושא באמצעות ספורים על אישים מאותם הימים.

בספריות מצוי חומר מידע רב ורחב על גדולי היוצרים, המשוררים והסופרים, הרופאים, אנשי המדע והפוליטיקאים של אז.

תבחר לה המורה כמה דמויות מבין גדולי היהדות של אותה תקופה ותתמקד בהבנת התקופה באמצעות דמויות אלה, דבריהן, פעלן, אורח חייהן.

התלמידים יאספו מידע אודות אותם אישים. טוב תעשה המורה שתכין דף ביבליוגרפי מואר ומתאים לתלמידיה בנושא זה וגם תכין שאלון שעל פיו יאספו התלמידים נתונים בנושא. עבודה זו יכולה להתנהל כנושא מרכזי לכתה כולה, או להבנות כעבודה קבוצתית או בעבודה יחידנית.

תלמידים יחפשו חומר, יכינו משימה (כל אחד או כל קבוצה על אישיות אחת) ואחר כך יציגו תערוכה כתתית ובה פסיפס העבודות וסיכום דרכי הראייה של התקופה. כך יחשפו הספורים האישיים של האנשים את תמונת ה"תפארת" של התקופה.

דמותו של הרמב"ם, למשל, יכולה להוות מרכז למידה רב פני לתלמידי ה-י.

7. כל דרך למידה שהיא עשויה להיות מלווה בחומר קריאה של ספרות יפה העוסקת באותה תקופה. המורה תציע לתלמידים רשימה לקריאה עצמית ומונחית ותחייב אותם בקריאה של ספר או שניים. הדיון בספרים הללו ועבודות הבית שהילדים יעשו בעקבות הקריאה, יהוו מעין השלמה רחבה יותר לנושא כולו. רצוי בעיקר בכיתות ג-ד' (אבל גם בה-ו') לקרוא ספר רחב יריעה בהמשכים. המורה תקרא בקול (בהמשכים) את הספר כולו ורק אחר כך תציע לתלמידה לחזור ולקרוא בו וגם להכין איזו שהיא משימה בעקבות הקריאה. אני זוכרת ספר בשם "עמק הארזים" שהיה ספר חשוב בימי ילדותי ובאמצעותו למדתי על חיי האנוסים בספרד, על האינקוויזיציה ועל היציאה לגלות.

לסיכום

ההצעה הנ"ל כולה מבוססת על למידת הנושא בדרך אקסטנסיבית. מפגש מזמן ומסקרן יותר מאשר מפגש של לימוד לעומק. העיסוק ב"תור הזהב" שבתקופת ספרד או במוטיבים כגון "גירוש ספרד", "תרבות יהדות ספרד לפני חמש מאות שנה" כל אלה מתאימים יותר לתלמידי שתי החטיבות העליונות.

אנתולוגיה קטנה

1. האדם והבורא

[ז]

שְׁתִּי בָּךְ מַחְסֵי בְּפַחְדֵי וְחֶרְדֵי תִי,
 וְשִׁמְךָ בְּעֵת מְצוֹר שְׁמִתִּי מְצוֹדֵי תִי.
 לְשִׁמְאֵל וְעַל יָמִין אַבְיִט – וְאַיִן עוֹזֵר,
 כִּי אִם בְּיָדְךָ אֶפְקִיד יְחִידֵי תִי!
 5 מִכָּל יָקָר אֶרְץ חֶלְקִי נִתְתִּיךָ
 וּמִכָּל עֲמָלִי אֶת חֲשָׁקִי וְחִמְדֵי תִי.
 הִנֵּה בָרַב אֶהְבֶּה אֲשַׁנֶּה בָּךְ תָּמִיד,
 עַת תַּת זְמִירוֹת לָךְ הִתְּהָ עֲבוֹדֵי תִי!

שלמה אבן גבירול

מתוך: ח. שירמן, השירה העברית בספרד ופרובאנס, הוצאת מוסד ביאליק ירושלים, דביר תל-אביב,

כרך א', עמ' 239.

2. שירי ציון

ל י ר ו ש ל י ם

- א יפה גוף, קטוט תבל, קרית לקלה רב,
 לה נקסמה נפשי מסאתי מערב!
 ב המון רחסי נקטר כי אנכרת קרם,
 כבודך אשר גלה ונגד אשר חרב,
 ג וסי יתנני על בנסי נשרים, עד
 ארנה ברקעתי אפרד ויתערב!
 ד ררשתי, ואם סלכה אין קה, ואם במקום
 גרי גלעד נחש, שרף וגם עקרב—
 ה הלא את אדנך אחונו ואשקם
 וטעם רנבך לסי סרבש יערב!
- א) יפה גוף — גוף נהדר. ב) קרם — ימים סקרם.
 ג) וסי יתנני וכו' — לו היה לי בנסי נשר, כי אז נפתי אלוד
 והייתי מסוגג את אפרד ברקעתי. ד) ואם — ואם גם.

יהודה הלוי

מתוך: ח. שירמן, השירה העברית בספרד ופרובאנס, כרך ב', עמ' 489.

3. דברי בינה

- ב העקר הוא חפשי קשיקמסק בתלקו, ונהפשי הוא
 עקר קשיקמש יותר סלקם תקו.
 יר כל הלומד תקטה, אם יגרש תהי לו לעשר, ואם
 יעשיר תדריקוהו בנתיב בשר.

יהודה אלחריזי, מתוך "תחכמוני" מחברות לספרות.

[בבית השר]

- אשכים לבית השר — / אומרים: כבר רכב,
 אבוא לעת ערב — / אומרים: כבר שכב.
 או יעלה מרכב / או יעלה משכב —
 אויה לאיש עני / גולד בלי כוכב!

אברהם אבן עזרא

מתוך: ח. שירמן, השירה העברית בספרד ופרובאנס, כרך ב', עמ' 575.

4. יצירות הקשורות בתנ"כ

(אברהם ויצחק)
אב ובן שְׁנֵי יָמִים
הִזִּילוּ מֵעֵינֵי יָמִים
הַמָּעָה פִּנְחָלֵי מִיָּח
וּאֲרָאֵלִי מֵעוֹנֵי יָמִים
צָעְקוּ פִּפְנֹץ מֵעֵינֵי יָמִים
פִּנְחַ עֵקוֹד פִּעֲנֵי יָמִים
הַלוֹשְׁבִים בְּשָׁמַיִם.

מתוך: עזרא פליישר, פומוני האנונימוס, ירושלים תשל"ד.

5. שירי טבע

[השושן]

כְּתוּבֹת פְּסִים / לְבֵשׁ הַגֵּן / וּכְסוֹת רִקְמָה / מִדֵּי דְשָׂאוֹ,
וּמַעִיל תְּשֻׁבָּץ / עָטָה כָּל עֵץ / נִלְכָּל עֵין / הִרְאָה פְּלֹאוֹ.
כָּל צִיץ חֲדָשׁ / לְזִמְן חֲדָשׁ / יֵצֵא שׁוֹחֵק / לְקִרְאֵת בּוֹאוֹ –
אֵד לְפִנְיָהֶם / שׁוֹשֵׁן עֶבֶר, / מְלֶךְ, כִּי עַל / הוֹרֵם כְּסָאוֹ.
5 יֵצֵא מִבֵּין / מְשֻׁמֵּר עָלָיו / וַיִּשְׁנֶה אֶת / בְּגִדֵי כְּלָאוֹ.
מִי לֹא יִשְׁתָּה / יֵיגוֹ עָלָיו – / הָאִישׁ הַהוּא / יִשָּׂא חֲטָאוֹ!

משה אבן עזרא

מתוך: ח. שירמן, השירה העברית בספרד ופרובאנס, כרך ב', עמ' 371.

6. חידות

ככלות ייני

	א	בְּכִלּוֹת יַיִנִי, תִּרְדַּ עֵינַי פִּלְגֵי מַיִם, פִּלְגֵי מַיִם!
ו	ב	שִׁבְעִים הֵמָּה הַגְּבוּרִים בְּבַחֲרֵיהֶם תִּשְׁעִים שָׁרִים,
ז	ג	שִׁבְתוּ שִׁרִים, כִּי פִי שָׁרִים מָלֵא מַיִם, מָלֵא מַיִם!
ח	ד	לָחֵם לְאוֹכֵל אֵיךְ יִמְעַם, אוֹ אֵיךְ מֵאֲכֹל אֵל סֶדֶךְ יִנְעַם,
ט	ה	עַתָּה בְּנִבְעֵים לִפְנֵי הָעַם יִתֵּן מַיִם, יִתֵּן מַיִם!
י	ו	מִי יֵם סוּף גְּרֻעַמְרָם הַזֶּכֶשׁ וַיֹּאזְרֵי מַצְרִים הַבְּאֵ'שׁ,
יא		
	ז	אֲכַן פִּי זֶה מִשֶּׁה הָאִישׁ גֹּל מַיִם, גֹּל מַיִם!
	ח	הִנְנִי רַע לְאִפְרַדֵּעַ, עַמּוֹ אֲנִי עַק וְאִשׁוּעַ,
	ט	כִּי כְמוֹהוּ פִי יוֹדֵעַ שִׁיר הַמַּיִם, שִׁיר הַמַּיִם!
	י	גִּוִיר יִהְיֶה לִפְנֵי מוֹתוֹ, כִּבְּנֵי רֶכֶב תִּהְיֶה דָתוֹ,
	יא	יְהִי בְּנֵי זֶכֶד וּבְנֵי בֵיתוֹ שׂוֹאֲבֵי מַיִם, שׂוֹאֲבֵי מַיִם!

(ב) שִׁבְעִים וְכו' — „גו" בְּנִימְסָרְיָה שִׁבְעִים, תִּשְׁעִים שָׁרִים —
„מַיִם" בְּנִימְסָרְיָה תִּשְׁעִים, (ג) שָׁרִים — קוֹמָרִים, (ו) זֶה מִשֶּׁה
הָאִישׁ — הַמְּכַחַן בְּנִרְאָה לְאָדָם אֲחֵר שִׁשְׁמוֹ מִשֶּׁת, שֶׁנֶּרְדַּ מִשֶּׁשֶּׁת
וְאֵם לִפְנֵי הַמַּסְבִּים מַיִם.

(ח) גִּוִיר יִהְיֶה — אִזְחָה הָאִישׁ מִשֶּׁת, כִּבְּנֵי רֶכֶב — שְׂהִירֵי
זָרָם מִן עַיִן (עַן) וְרָקִיָּה לִיָּה, (ו).

זהו שיר היתול ולעג על כילי
בשם משה, שהזמין את המשורר
לסעודת פורים והגיש מים
במקום יין (השיר לא נשמר
בשלמותו).

שלמה אבן גבירול

מתוך: שלמה אבן גבירול, מבחר שירי חול, חברת "אמנות" בע"מ תל-אביב, עמ' 30.

אֲחֻזֹת־שֶׁמֶשׁ בְּלִיל־אֶפֶל עֲרוּכָה,
וְאֵיךְ שֶׁמֶשׁ תִּנְצֵץ בְּחֶשֶׁכָה ?
וְלָה קוֹמָה כְּתַמְרָה, אָמֵר, או
תִּנְיֵת זֶהָב לִפְנֵינוּ מְעוּכָה ?
וְהָאֵשׁ יֵאָדִיב גּוֹפָה, וְתִשְׁחַק
וְדַמְעָתָה עָלַי לְחַיָּה שְׂפוּכָה.
וְאִם־לְמוֹת תְּהִי נִסָּה, בְּהִתְנוּ
אֲנֹשׁ רֵאשָׁה תְּחִי מֵאֵין אֲרוּכָה:
וְלֹא־שָׁרְנוּ לִפְנֵיךְ בְּרִיאָה
בַּעַת אַתָּה מִשְׁחַקְתָּ וּבְכָה.

משה אבן עזרא

מתוך: א.מ. הברמן, סתומים וחתומים, מחברות לספרות תשי"ה.

ביבליוגרפיה לנושא "תור הזהב"

הכיתה: הרצליה רז

על אודות תור הזהב (ספרים)

- אלימלך גיורא משה, 1989, רומנסות ספרדיות (מסה על הסוגים), ועדת הספרדים.
אלוני נ', תשי"א, תורת המשקלים, מחברות לספרות.
אשתור א', 1966, קורות היהודים בספרד המוסלמית, כרכים א'-ב', ירושלים.
אשתור א', הערך "ספרד", בתוך האנציקלופדיה העברית, כרך ו', עמ' 323-328, 337-344, 347-358, 380-399.
ביינארט ח' (עורך), אטלס כרטא לתולדות עם ישראל בימי הביניים, ירושלים.
ביינארט ח', 1965, אנוסים בדין האינקוויזיציה, הוצאת עם-עובד.
בן-אור א', תשי"ה, תולדות השירה העברית בימי הביניים, מסדה.
בער י', תשי"ט, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב.
דורון אביבה, 1989, משורר בחצר המלך (על טדרוס אבולעפיה), דביר.
הברמן א.מ., סתומים וחתומים (מאה חידות חסר אחת), מחברות לספרות.
הברמן א.מ., תשל"ב, עיונים בשירה ובפיוט של ימי הביניים, ראובן מס.
הירשברג ח.ז., בצל האיסלם, עיונים ט"ו/ט"ז.
זמורה י' (עורך), תשי"י, ר' יהודה הלוי (מחקרים והערכות), מחברות לספרות.
יצחקי מאשה, 1989, אלי גינת ערוגות (שירת הגן והפרחים ...), מכון כץ ונוצה וכסת.
ילין דוד, תשי"י, תורת השירה הספרדית, ירושלים.
ירדן דב (עורך), תשל"ו, שירי החול לר' שלמה אבן-גבירול, ירושלים.
לוינגר יעקב, תשי"ו, הרמב"ם כפילוסוף וכפוסק, מוסד ביאליק.
לוצאטו ש.ד., תשי"ח, תולדות הפיוט בישראל, מחברות לספרות.
לוצאטו ש.ד., תשי"ד, תהילת מלאכות השיר, מחברות לספרות.

- לויך ישראל, תשכ"ג, שמואל הנגיד חייו ושירתו, הקיבוץ המאוחד.
- לויך ישראל, 1955, תור הזהב, ספרית פועלים.
- לויך ישראל, תשל"ו, שירי הקודש של אברהם אבן עזרא, אקדמיה למדעים י-ם.
- לויך ישראל, תשמ"ה, ילקוט אברהם אבן עזרא, ניו-יורק, ת"א.
- לויך ישראל, תשל"ל, אברהם אבן עזרא חייו ושירתו, ת"א.
- מור א', ש. אבן-גבירול, האיש ושירתו, צ'צ'יק.
- מור א', תשי"ח, יהודה הלוי, מחברות לספרות.
- מירסקי אהרון, ילקוט פיוטים עתיקים, מ. ניומן.
- מירסקי אהרון, 1968, מחצבתן של צורות הפיוט, שוקן.
- מירסקי אהרון, תשכ"ט, משמעות החרוז בשירת ספרד, אוניברסיטה י-ם.
- מירסקי אהרון, תשכ"ה, ראשית הפיוט, הסוכנות היהודית.
- מלאכי צבי, תשמ"ה, מחקרים ביצירת ש. אבן-גבירול, אוניברסיטת ת"א, מכון כץ.
- מרגליות מי' (עורך), תשכ"ב, ספר הלכות הנגיד, ירושלים.
- פגיס דן, 1972, שירת החול ותורת השיר, מוסד ביאליק.
- פגיס דן, 1976, חידוש ומסורת בשירת החול העברית (בספרד ובאיטליה), כתר, ירושלים.
- פולק א.ב.ג., 1991, יהדות ספרד, קצין חינוך ראשי, מטכ"ל (ענף הסברה).
- פליישר עזרא, 1975, שירת הקודש העברית בימי הביניים, כתר, ירושלים.
- פליישר עזרא, 1973, מחקרי ספרות מוגשים לשמעון הלקין, אוניברסיטה י-ם.
- פליישר עזרא, תשל"ד, פזמוני האנונימוס, אוניברסיטה י-ם.
- צמח עדי, תשכ"ח, מקרא בשמונה שירים עבריים מימי הביניים, עיונים ל"ח.
- צמח עדי, תשכ"ב, כשורש עץ, עכשיו.
- צמח עדי, ורוזן מוקד טובה, 1983, יצירה מחוכמה (עיון בשירי שמואל הנגיד), כתר.
- צור ראובן, תשכ"ט, עיונים בשירה העברית בימי הביניים, דגה.

- קדרי מנחם צבי, תש"ל, מירושת לשון ימי הביניים, אוניברסיטת בר-אילן ודביר.
- קפלן יי ואחרים (עורכים), תשמ"ח-תש"ן, גלות אחר גולה (א-ב), ירושלים.
- קפלן יי, תשמ"ג, מנצרות ליהדות (חיוו ופעלו של האנוס יצחק אורביו דה קסטרו), ירושלים.
- ראביליו א.מ., היהודים בספרד לפני הכיבוש הערבי, ירושלים.
- רוזן מוקד טובה, 1985, לאזור שיר (על שירת האזור העברית בימי הביניים), אוניברסיטת חיפה (מדעי הרוח).
- רוזן מוקד טובה, 1985, כוס העלה, אוניברסיטת חיפה (מדעי הרוח)
- רות ב', תשי"ג, תולדות האנוסים.
- רצהבי יהודה, ילקוט המקאמה העברית, מוסד ביאליק.
- רצהבי יהודה, תשליה, ילקוט שירים לאבן-גבירול וליהודה הלוי, עם-עובד.
- רצהבי יהודה, 1980, ימי הביניים, שירים ומקאמות, עם-עובד.
- שירמן חיים, מחקרים בשירת ספרד.
- שירמן חיים, תשכ"א, השירה העברית בספרד ובפרובנס, מוסד ביאליק.
- שירמן חיים, תשכ"ו, שירים חדשים מן הגניזה, (אקדמיה למדעים), י-ם (גם בתשט"ו-תשט"ז).
- שירמן חיים, תשכ"ה, שלמה אבן-גבירול (שירים נבחרים), שוקן.

מבחר מאמרים על אודות תור הזהב

- אלבק שׁי, יסודות משטר הקהילות בספרד עד הרמ"ה (1180-1242), ציון כ"ה, תשכ"ג.
- אליצור שולמית, שיר קינה לריה"ל, מעריב 4.8.78.
- אלימלך משה גיורא, בין קודש לחול בשירי אברהם אבן-עזרא, ידיעות אחרונות 6.8.76.
- בן ששון ח"ה, דור גולי ספרד על עצמו, ציון (כ"ו), תשכ"א.
- ברנובסקי יורם, גלגוליו של אבן-גבירול, הארץ 9.3.90.
- ברנובסקי יורם, מירושת לשון ימי הביניים, למרחב 10.7.70.
- הברמן א.מ., על הפיוט הספרדי, מולד ט"ו 1957.
- הברמן א.מ., ידיעות המכון לחקר השירה העברית, תרצ"ט.
- וייס יי, תרבות חצרנית ושירה חצרנית, דברי הקונגרס העולמי הראשון למדעי היהדות, תשי"ז-תשי"ב.
- זקס אריה, רמטכ"ל יהודי עליו בספרד, מעריב 26.10.84.
- טברסקי יוחנן, יהודה הלוי זמנו וזמננו, מאזנים (כרך כ"ב), תשכ"ו.
- ירדן דב, "ירדתי פלאים לפתע" ליהודה הלוי, מעריב 17.4.79.
- כ"ץ שרה, בין שלמה אבן-גבירול ויהודה הלוי, ידיעות אחרונות 20.4.76.
- לוי ישראל, בקשתי את שאהבה נפשי (שירי המלחמה לשמואל הנגיד על רקע שירת הגבורים הערבית), הספרות (כרך א'), 1968.
- מוצר אריה, יהדות ספרד וארץ ישראל בימי ר' יהודה הלוי, החינוך (אוקטובר), 1975.
- דן יוסי, מגדל התרבות העברית ונדבכיו הערביים, מעריב 14.7.89.
- פליישר עזרא, יהודה הלוי הלא נודע, תרביץ (שנה נ"ז חוברת ד'), אוניברסיטה י-ם.
- פליישר עזרא, מחקרי ספרות בתוך: סיני ס"ו תש"ל.
- פליישר עזרא, הרהורים בדבר אופיה של שירת ישראל בספרד, פעמים 2 (קיץ) 1979.
- פגיס דן, שירי יין מלפני תקופת ספרד בתוך "ספר דב סדן", הקיבוץ המאוחד, תשל"ז.
- פעמים (רבעון), חוברת 46-47 (מוקדשת כולה לתולדות היהודים והאנוסים בספרד).
- צמח עדי, "ישורני ועפעפי כחולה" לשלמה אבן-גבירול, על המשמר 30.9.66.
- קפלן יי, שטרן מ', התבוללות וטמיעה (בקרב אנוסי ספרד), מרכז שז"ר, תשמ"ט.
- רצהבי יהודה, גלגולי מוטיב זר בשירתנו הספרדית, מעריב 11.4.85.

חומר עזר (דיזקטיקה) לנושא "תור הזהב": (ספרים ומאמרים)

- אדר צבי, נפש ושיר (לזכר ל. שטראוס), מוסד סולד, עיונים י"ט כ', תשי"ד.
- ארצי י', אנתולוגיה ספרותית בצרוף קונטרסים לעבודה ולחזרה, אוהל-שם רמת-גן, תש"ו.
- ברקמן י', הספרות העברית של ימי הביניים, אחיעבר, תרצ"ח.
- בהט יעקב, עיוני מקרא ב"הנשאר בטולידה" לא. ברש בתוך: על שלושה סיפורים, משרד החינוך והתרבות.
- בן-יוסף אברהם, משירת ימי הביניים (ספרד, איטליה, מקאמות), מישלב.
- גרינבוים נתן, ר' יהודה הלוי, משרד החינוך, האגף הדתי, 1975.
- דוד יונה, ר' יהודה הלוי (מבחר באורים וניתוח), ש. זק, תשי"ט.
- דוד יונה, השירה העברית בימי הביניים (בהתאם לתוכנית הלימודים), הדר תשי"י.
- דובשני מ', יהודה הלוי והכוזרי, תרבות וחינוך ת"ש.
- דורון אביבה, 1991, ערכה על טולדו (חוברת למורה ולמנחה), מכללת לוינסקי.
- וויק-שחק שושנה, הפונקציונליות של הרומנסה הספרדית בתוך: אתגר, משרד החינוך, ת"א 1991.
- וסרטיל אשר, מחשבת היהדות (ר' יהודה הלוי, הרמב"ם), משרד החינוך, האגף הדתי.
- טוקטלי רחל (עורכת), היהודים בימי הביניים (יהדות ספרד), תהלי"ה, 1982, [מידע בלשון קלה].
- כהן גד, שירי ריה"ל בביה"ס, החינוך (אוקטובר), 1975.
- לובין ציפרוני איה, שירת ימי הביניים והשכלה (חומר הדרכה), ת"א, תשכ"ה.
- מירסקי אהרון, ראשית הפיוט, עיונים ל"ד.
- מלמן, אורות וצלילים בהוראת שירת ימי הביניים בתוך: פרקי לימוד, סמינר בית-הכרם.
- מלמן, להוראת הספרות העברית של ימי הביניים (כנס בחנוכה), אוניברסיטת י-ם, תשכ"א.
- מלמן, פרשיות בספרות (שירת ישראל בספרד למרכזים תורניים), סטנסיל, במרפ"ד המשולב בת"א.
- סירוטה שולמית, שלושה שירים של אברהם אבן-עזרא בתוך: פרקי ספרות לכיתה ז', משרד החינוך והתרבות, 1964.
- צללזון מירי, במינהרת הזמן - היום לפני 500 שנה (ערכה לתלמידי יסודי), ע. ניצני, 1991.
- צפרוני א', ספר הכוזרי, אמנות, ת"א תר"ץ.
- פריחן צ', "יום ליבשה" לר' יהודה הלוי, בתוך: "בשדה חמד", ט/ז.

צדקה רינה, פרקי ספרות (שירי ימי הביניים), מקראה למורה ולתלמיד לכיתה ח', חורב, 1988.

צדקה רינה, ספרות לבגרות (עשרה שירים מימי הביניים), חורב, 1989.

צדקה רינה, לקט משירי ימי הביניים בליווי הסברים, ד. רכס, 1985.

צדקה רינה, ראה שמש, מקראה לתיכון, דינה רכס, 1985.

רגב מנחם, "ידענוך נדוד מימי עלומים" לריה"ל, מעלות, תשכ"ה.

רצהבי יהודה, ילקוט שירים לאבן-גבירול וליהודה הלוי, עם-עובד, 1974 (עם פירושים).

שבייד אליעזר, עיונים בשמונה פרקים לרמב"ם, עיונים ל"ה.

שה לבן יוסף, אבן-גבירול האיש ויצירתו, ת"א 1977.

שוחט ניר, משקלי השירה העברית בימי הביניים, מעלות, תשכ"ה.

שוחט ע', תש"א, מקורות להוראת תולדות ישראל - תקופת ספרד, הלשכה לעליית הנוער.

שרוני יהודה, ר' יהודה הלוי (שירים ופרקים מהכוזרי), [לבחינות בגרות], ישי, ת"א תשכ"ג.

חומר נוסף, להרחבת יחידת לימוד זו, ניתן להשיג במרכז לויין קיפניס שבמכללת לוינסקי, במרפ"ד המשולב ברח' טשרניחובסקי בת"א ובמרפ"ד בחיפה.

ספרות יפה - לקריאה עצמית ומונחית, הכינה: הרצליה רז

★ יסודי

Δ בני נוער ומבוגרים

- ★Δ אלימלך משה גיורא, 1979, רומנסות ספרדיות (שירי עם ובת צחוק) ועד הספרדים.
- ★ אורגד דורית, 1984, הנער מסיביליה, מרכז זלמן שזר.
- ★ אורגד דורית, 1991, פרידה מקורדובה, מרכז זלמן שזר.
- ★ אביבה פרסקי (עורכת), דורות מספרים (האינקוויזציה וגירוש ספרד).
- Δ אומברטו אוקן, שם הוורד.
- Δ אש שלום, 1930, ר' שלמה הנגיד (תרגום מ. שפירא).
- ★ אגולר גרייס, 1970, כוחה של אמונה (תרגום משה שינפלד), [הספר נקרא במקורו: "עמק הארזים" (תרגום פרידברג) 1939].
- ★ בן-נחום יונתן, 1991, וידוי, זמורה ביתן.
- ★Δ ברש אשר, תרצ"ח, הנשאר בטולידה, בתוך "שיח העיתים", מסדה (לספור חומר עזר למורה בתוך: "שלושה ספורים" משרד החינוך והתרבות).
- ★ ברש אשר, 1965, מנורת הזהב, מסדה (ספורים, מנוקד).
- ★ ברנשטיין ש', תרצ"ח, שומרי החומות, מצפה.
- Δ גורמזנו יצחק, 1985, לבי במזרח - אגדת חייו של ריה"ל בתוך "אנשי סגולה", מסדה.
- Δ דורון אביבה, 1989, משורר בחצר המלך, דביר (על טודרוס הלוי אבולעפיה בספרד הנוצרית).
- ★ דביר עמוס, תשכ"ה, חרב במדבר, ציציק (על ראשיתו של האיסלם, מנוקד).
- Δ הותרן ו', חוט השני.
- Δ הורביץ יעקב, 1984, ספר אור זרוע בתוך: שלוש מיתות, נוב ת"א (דרמה בזמן גירוש ספרד).
- ★ וול רוזה, 1947, בזרוח השמש על ספרד בתוך: אותיות מספרות (תרגום פנחס לודר), דביר (מנוקד).
- ★Δ חורגין יעקב, 1943, חלום ליל פסח (טרילוגיה על ימי האינקוויזציה).

- ★Δ חורגין יעקב, בין חיתו אדם, בתוך: ישראל בגולה.
- ★ ינסן, 1941, בחשכת ימי הביניים (תרגום מ.ז. וולפובסקי).
- Δ לורנס בסרמן (עורך), 1991, אנתולוגיה של ספרות ימי הביניים, דביר.
- ★ להמן מאיר, 1965, בית אגולר (תרגום גליה ירדני), [ישנו מקוצר וערוך בהוצאת "גשר"] (מנוקד).
- ★ להמן מ', בוסתנאי.
- ★Δ להמן אוסקר, 1957, ר' שמואל הנגיד (תרגום מ. שמואל).
- ★ ליוק אנדרה, כריסטופר קולומבוס.
- ★Δ נבון, רומנסה ספרדית (מחזה).
- ★Δ עוזיאל אורית, בן אנוסים (רומן), 1991, ספרית פועלים.
- ★ פארקר ריצארד, 1966, הנער מספרד (תרגום ורה ישראלית), עם עובד (מנוקד), [הספר עוסק בימי פרדיננד ואיזבלה].
- ★Δ רון פדר גלילה, 1991, הגביע השביעי, מילוא.
- Δ פיליפסון לדוויג (מעבד הרצברג), יעקב טירדה, 1952.
- Δ פיליפסון לדוויג, ירושלים וספרד, יזרעאל.
- ★ פרץ יואל, 1991, הנסיך מארגון, עגור (מבחר ספורי עם, מנוקד).
- Δ שישא אליעזר, תשכ"א, רב החובל יוחנן [גירוש ספרד], עם עובד.
- Δ שמוש אמנון, 1991, הר האנוסים, מסדה.
- בתוך: זכרונות לבית דוד.